

Mälestuste kogumisprotsessis loodud tekstide žanrilisus. 1905. aasta sündmuslugude näitel¹

Tiiu Jaago

1905. aasta sündmustes osalenute mälestused muutusid ajaloolaste jaoks aktuaalseks 1920.–1930. aastatel, mil neist oli möödunud veerand sajandit, ent andmeid viienda aasta ühiskondliku ja riikliku tähenduse analüüsiks nappis.² Pärimusliku ajaloo seisukohalt aga ei ole need mälestused olulised mitte ainult minevikus toimunud sündmuste, vaid ennekõike neist jutustamise vaatepunktist.³ Käesolev artikkel ongi pühendatud mälestuste kui jutustus-tega seotud problemaatikale – omaelulooliste mälestuste kogumise käigus loodud tekstide žanrilisusele.

Tekstide žanri küsimus on oluline, kuna sellega seostuvad aspektid (tõe küsimus, teksti dialoogilisus jms) mõjutavad tekstide analüüsi ja eriti nende tõlgenduslikku vaatlust. Mille poolest erinevad suulised tekstid kirjalikest?; millised muutused toimuvad jutustuses, kui see kantakse suulisest esitusest üle kirjalikku?; kui teadlane-ajaloolane osaleb rahvapärast ajaloopilti esindava teksti loomes, siis mil määral saab üldse rääkida rahvapärasest vaatest – on ju tekstis siis vältimatult ka akadeemiline ajaloopilt? Need on küsimused, mis muutuvad mälestuste tõlgendamisel oluliseks ja ei seostu mitte üksnes siin vaadeldavate tekstidega, vaid ka nii varasemate kui ka hilisemate (20. sajandi lõpus, 21. sajandi alguses kogutud)

1 Artikkel on seotud Kultuuriteooria Tippkeskuse tööga, mida toetab Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu, ja ETFi projektiga nr 8190.

2 Selles artiklis vaadeldavad tekstid pärinevad „1905. aasta Seltsi” kogust, mis asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA, f 172). Paralleele selle kogu tekstidele pakuvad samal perioodil kirja pandud rahvamälestused, mis praegu asuvad samuti Eesti Kultuuriloolises Arhiivis: Akadeemilise Ajaloo Seltsi stipendiaatide ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimkonna stipendiaatide kogus „Ajaloolist traditsiooni Eesti kihelkondadest” (EKLA, f 199 ja f 200).

3 Pärimuslik ajalugu on folkloristika raames 1990. aastatest kujunev uurimisvaldkond, mis hõlmab rahvapärase ajalookäsituse kujunemist. Pärimusliku ajaloo uurimine on lähedane soome folkloristliku *muistieto* uurimissuunaga ning haakub rahvusvaheliselt ajaloo- ning sotsiaalteaduste raames kujunenud suulise ajaloo (*oral history*) uurimisega (Jaago 2006, Mäetagused 2009). Pärimusliku ajaloo (*muistieto*) uurimist eristab suulise ajaloo uurimisest lähtumine pärimustekstidest kui jutustustest (mitte nt neist kõneldavatest ajaloosündmustest, ühiskonnas valitsevatest diskursustest vms, mis on omane suulise ajaloo uurimisele). Pärimusliku ajaloo uurimine toetub varasemale folkloristikale, mis on teatud määral olnud alati seotud huviga minevikutõlgenduste vastu. Näiteks periodiseerib Peter Burke rahvaluule(teaduse) ja ajaloo omavaheliste seoste ajaloo Euroopa teadusmaastikul järgmiselt: esmalt harmoonia periood 1840.–1920. aastate alguseni, teiseks kahtluste periood 1920.–1970. aastateni ja kolmandaks vastastikuse lähenemise periood alates 1980. aastatest (Burke 2004). Eestis on rahvaluule ja ajaloo sidusamad perioodid aastatel 1840–1880 („vanavara” ja „rahvamälestuste” periood), 1920–1930 (etnoloogilise suuna kujunemine folkloristikas) ja 1990. aastatest alates, kuhu kuulub ka kõnesoleva uurimissuuna läte (vt nt Jaago 2005, Jaago 2007: 231–233).

omaelulooliste materjalidega, mis on samuti uurijate õhutusel loodud (nt kogumisvõistluste kaastöona või dialoogis intervjuerijaga).⁴

Järgnevalt käsitlen tekstide tõeväärtuse seotust tekstidele esitatavate küsimuste aseteluga. Seejärel vaatlen, kuidas uurija osalus tekstiloomes mõjutab tekstide žanrilisust. Artikli teises pooles vaatlen täpsemalt kõnesolevate tekstide näite varal, kuidas tekste on kogutud ja toimetatud ning viitan sellega seoses tekkivatele tekstide tõlgendamise probleemidele.

Tõde kui sündmust ja tõlgendust puudutav kategooria

Teema kaudu on siin vaadeldavad 1905. aasta mälestused seotud teiste 1905. aasta tekstidega, mis on loodud (kogutud) teiste meetoditega. Teemakesksel uurimisel ei osutu meetodiküsimus otseselt kuigi oluliseks. Pühendatakse ajaloo-sündmustest või -perioodist jutustamise analüüsile ja tegeldakse kas rohkem või vähem tõe-, mälu- ja jutustamiseripära puudutavate küsimustega. Teksti loomemeetod on sel puhul konteksti (allikakriitikasse) puutuv tasand.

Folkloristidest pärimusliku ajaloo uurijad lähtuvad eelkõige küsimusest, kelle tõde vaadeldav lugu esindab ja kuidas see loos avaldub.⁵ Ajaloolased aga kõnelevad enam sündmuse-tõest, kus jutustaja vaatepunkt osutub segavaks faktoriks.⁶ Seega, kui ajaloolased keskenduvad sündmusele, siis folkloristid sündmuse ja inimese omavahelistele seostele. Tõsielust jutustamisel võtab jutustaja endale vältimatult teatud rolli, mis (vastupidiselt ajaloolasest küsituleja ootustele) ei pruugi olla pelgalt tunnistaja-pealtnägija oma, vaid pigem püüab ta kuulajat mõjutada, olles ise omakorda kuulajast mõjutatud. Anne Heimo näitab Gadi Benezeri selgitustele tuginedes, et minevikku uuriv folklorist ei pea lähtuma ajaloo uurija püüdest „vahendada tõde”, kuna tõel on erinevad mõõtmed: ajalooline, psühholoogiline, sotsiaalne, narratiivne (Heimo 2010: 58). Hoolimata sellest, et võidakse kasutada samu

4 Teise maailmasõja järgsetest kogudest on pärimusliku ajaloo uurimises olulisemad nt Hillar Palametsa 1979. aastast alates kogutud materjalid (käsikirjalised materjalid Tartu Ülikooli Raamatukogus, f 141, n 1), Eesti elulugude kogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (Eesti elulood, EKLA, f 350) ja kirjasaatjate vastuste kogu Eesti Rahva Muuseumis (ERM, KV). Vt nende kogude kohta lähemalt Palamets 1989, Hinrikus 2003, Tael 2006.

5 Vt nt „Folklooriuurija ei otsi isikujuttudest seda üht ja ainsat tõde, vaid üritab selgitada, mis tähtsus on määl jutustaja jaoks ja mida jutustaja tahab oma looga öelda” (Kaivola-Bregenhøj 2000: 45).

6 Nt kirjutab Merilin Kotta: „Mälestuste kui ajalooallika miinuseks on subjektiivsus (faktide valikulisus, unustamine või segiajamine, kirjutamise motiiv, sümpaatiad, emotsioonid ja fantaasia [---])” (Kotta 2009: 40). Või Hiljar Tammela: „Aga selline, n-õ kollektiivne mälu ei ole just kõige parem ajalooallikas, sest kord kogetu ununeb aastate jooksul, see võib ähmastuda ja seguneda muude mälestustega” (Tammela 2009: 145). Rahvajutu-uurijad nt ei kõnele mitte niivõrd sündmuste valikulisusest, kui just selle valikulisuse põhjustest (nt sündmuste tähenduslikkus kui üks jutustamise põhjusi). Selline rõhuasetus toobki küsimuse *mis juhtus?* asemel esile küsimused *kes mäletab?*, *miks mäletab?* ja *kelle jaoks?* (nt Heimo 2010: 13, 17).

allikaid, saadakse erinevad uurimistulemused tegelikkusest ja tõest. Sellega seoses kasutab Jorma Kalela mälestuste tõe hindamisel *lähteallika viljakuse* kujundit: mälestused allikana ei ole iseenesest head ega halvad, kuid need võivad olla kõnekad, kui neile esitatakse õigeid küsimusi (Kalela 2006).

Kui nihutada uurimisfookust allika tõeväärtuselt jutustamisviisile (mis asjaoludel on need konkreetsed tekstid loodud ja kuidas üks konkreetne jutustamisolukord on mõjutanud teksti just sellisena, nagu see arhiivis leidub⁷), siis tuleb märkimisväärselt esile ka uurija (koguja) osa tekstiloomes. Teksti mõjutustasandeid on näiteks analüüsinud Ene Kõresaar, käsitledes avalikkuse osa eluloojutustustes (Kõresaar 2005: 20–25), või Jyrki Pöysä, osutades jutustamissituatsioonist tulenevatele erinevustele suuliselt ja kirjalikult loodud tekstides (Pöysä 2006). Seega seostub jututõe avanemine nii tekstide loomise kui ka (uurijapoolse) tõlgendusega. Mõlemad aspektid on omakorda seotud žanri temaatikaga.

Elulood, mälestused, teemajutustused

Pärimusliku ajaloo (eriti teemakesksetes) uurimustes ei ole analüüsitava tekstide liigitus üldiselt omaette küsimus. Pigem keskendutakse tekstis peegelduvatele tõsielusündmuste, kogemuste ja esituste seostele. Seetõttu on uurimustes käibel hulk suhteliselt vabalt kasutatavaid tekstiliigi nimetusi. Näiteks üldisemad mõisted nagu *mälestused*, *tõsielulood*, *elulood*, *lood* või teadusspetsiifilisemad terminid nagu *kogumisvõistluste kaastööd*⁸ kõrvuti erialaspetsiifiliste mõistetega nagu folkloristlikud oskussõnad *teemakirjutamine*⁹ või *isikliku kogemuse jutud* (ka *isikukogemuse jutt*).¹⁰ Mõisteid omavahel kõrvutades ilmneb, et osa neist keskendub kogumisviisile (*kaastööd*, *teemakirjutamine*), erinevalt näiteks mõistest *isikukogemuse jutt*, mille defineerimisel lähtutakse teksti neist tunnustest, mis võimaldavad seda paigutada rahvajutu üldisesse liigisüsteemi (see jutt võrrelduna nt muinasjutu, muistendi, anekdoodi jms).

7 Vrd kõnesolevat teemapüstitust nt Ulf Palmenfeldi käsitlusega sündmuste kajastamise või kajastamata jätmise asjaoludest eluloointervjuus (Palmenfelt 2006) või Anu Korbi folkloristlikule välitööpraktikale tuginevat arutelu koguja ja pärimusrühmaliikmete vahelise koostöö mõjust salvestatud tekstidele (Korb 2005: 73–109).

8 Nt Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste kogu tekstid.

9 Soome k *teemakirjoittaminen*, mis on tuletatud *teemaintervjuu* mõistest (Apo 1995: 173–174).

10 *Personal experience stories* (Stahl a-ta), käibele on läinud lühem vorm *isikukogemuse jutt*. Sandra Stahl järgi iseloomustab kõneolevaid kogemusjutte esmalt see, et need „põhinevad nende [jutustajate] elus tegelikult aset leidnud juhtumitel”, nagu nt lõbus juhtum lapsepõlvest, sündmus koolis või tööl, aja jooksul humoorikaks muutunud täbar juhtum, kokkupuude üleloomulikuga jms. Teiseks on oluline aga see, et need jutud tuginevad traditsioonilise jutustamise elementidele (samas). Olen samas tähenduses (isikliku kogemuse jutt / isikukogemuse jutt) kasutanud mõistet *elamuslugu*: erinevalt kogemusest, mis tiheneb kogu elu vältel ja võib ületada ka individuaalse piiri (rühmakogemus, põlvkondlik kogemus), on tegemist sellise kogemusega, mida võib nimetada ka elamuseks: see on eranditult individuaalne, ühekordse juhtumi taas ja taas jutustamine. Vt *kogemuse* mõiste mitmetasandilisust nt Peltonen 2008.

Olen jõudnud järeldusele, et tõsielujutustusi märkivad mõisted avanevad erinevates teadusvaldkondades ja ka erinevate uurimisviiside puhul teatud määral erinevalt (Jaago 2008 102–104). Käesolevas artiklis vaadeldava materjali jaoks sobib ühelt poolt määratlus *mälestused*, kus mälestused suhestuvad *elulooga* nii, nagu sedastab kirjandusteadlane Rutt Hinrikus: mälestustes positsioneerib jutustaja end sündmuste äärealale, omaeluloos aga jutusündmuste keskele (Hinrikus 2003: 172–173). Teiselt poolt aga võib mälestusi mõista ka kui eluloo aluseks olevat teadmist, ehk nagu kirjutab folklorist Annikki Kaivola-Bregenhøj: „mälestused” sõnastatakse „eluloos”. Ühtlasi näitab ta, et kuigi eluloolist jutustamist peetakse mina-keskseks, oli tema analüüsitud elulugudes (kus juttu peamiselt elu ja ajaloosündmuste ristumisest) esil hoopiski kogukond: „meie, ingerisoomlased” (Kaivola-Bregenhøj 2000: 43–46). Selle järgi, erinevalt Hinrikuse sõnastatust, ei ole mälestused ja elulood sama tasandi žanrimõisted. Pigem on mälestused aluseks suulistele jutustustele kui žanrilistele tekstidele.

1905. aasta Seltsi materjalides on eelöelduga võrreldes kasutusel mõlemad lähenemisviisid. Jutustajate endi sõnastuses seostub nende loodud tekst nii žanrimääratlusega *mälestused* kui ka mälestuste kirjapanekutega. Nii võib leida Seltsile saadetud kaastöö pealkirjast „Minu m ä l e s t u s e d 1905. a. sündmustest Koeru kihelkonnas”, ent sama loo saatesõnas öeldakse: „Saadan siin juures oma m ä l e s t u s t e k i r j e l d u s e, püüdes tõeliselt valgustada sündmusi Koeru kihelkonnas [---]”¹¹ (EKLA, f 172, m 14: 5; minu esiletõst – T. J.). *Mälestuste (memuaaride)* mõiste kasutamine kaastöötödes võib tuleneda küsimustest või üleskutse tekstist (vt nt EKLA, f 172, m 5, 7) ja seltsi materjalide väljaandest (Kruus 1932), kus neid mõisteid just sel viisil kasutatakse. Folkloristliku, kirjandus- ja allikaloolise käsitluse võrdlusest selgub, et mälestused on kirjutatud teksti žanre, mis suulisele jutustamisele aga ei kohane, sest siis toetutakse mälestustele.

Vaadeldavaid mälestustele (ja võimalik, et ka varasematele jutustamistele) tuginevaid tekste ei panda kirja mitte jutustaja enda initsiatiivil, vaid uurija küsimuste peale (kusjuures kirjapanijaks võibki olla uurija, mitte jutustaja ise). Kas see mõjutab kuidagi teksti žanrilisust? Suulise ajaloo (*oral history*) intervjuudest kõneldakse kui iseseisvast žanrist: see on intervjuerija ja intervjueritava dialoogis loodud suuline jutustus minevikust (Portelli 1997: 3). Suulise ajaloo intervjuu dialoogiline olemus tingib selle, et tekstis on ühendatud nii jutustaja (intervjueritava) kui ka intervjuerija arusaamad ajaloost: kui küsitaja tugineb akadeemilisele uurimisele ja struktureerib teksti oma küsimustega, siis jutustaja lähtub oma läbielamistest ja organiseerib teksti sündmustest jutustamise kaudu (Grele 2000: 44–45, 2007: 13). Just tõsielul/elulool põhinevate intervjuutekstide analüüsis rõhutavad nii eeltsiteeritud autorid

¹¹ Samalaadsed kirjalikud kaastööd ei ole sugugi pealkirjastatud *mälestuste* mõiste kaudu, nt „1905. aasta mässupalavik ja selle arstimine Soosaares Viljandimaal” (EKLA, f 172, m 14: 4) viitab kujundlikult sündmustele, žanri või muul moel jutustamisviisi määratlemata.

kui ka teised vajadust intervjuud kontekstualiseerida, kusjuures konteksti all peetakse silmas jutustamis- ja salvestamisolukorda ning intervjuueerija (või jutustamise initsieerija) osa teksti loomisel (vt nt Palmenfelt 2006, Halbmayr 2008).

Folkloristika põhjalt kujunenud pärimusliku ajaloo uurimine (sh ka soome folkloristlik *muistietotutkimus*) on eelkirjeldatud suulise ajaloo uurimisviisist tunduvalt jutustaja- ja jutukesksem: kogumisel antakse vaid vihjed (teemad, märksõnad, ettepanek jutustada oma lugu vms), mille tulemusena võivad tekstide loomis- ja uurimisprotsess olla lahutatud (s.t uuritavad tekstid ei ole loodud spetsiaalselt selle või teise uurimistöo jaoks). Vastupidi, pärimusliku ajaloo uurija tavaline tööpraktika on, et ta läheb arhiivis talletatava teksti juurde ja esitab tekstile küsimused, ilma et ta tekstiloomesse sekkuda oleks saanudki. Ometi ühendab suulise ajaloo ja pärimusliku ajaloo uurimisviisi see, et mõlemal juhul tõlgendatakse tekste, võttes esiletulevalt arvesse teksti loomisolukorda (vt nt soome perepärimuse uurimises Latvala 2005: 33–36, kogumisvõistlustekstide põhjal Pöysä 2006).

Suuliste vestluste või intervjuude salvestuste kõrval on folkloristliku allikakogumise meetodiks olnud kirjutamine. Eestis on selle näiteks Jakob Hurda töö vabatahtlike kirjasaatjatega (vt Laugaste 1989). Reeglina olid need kaastööd siiski suuliste esituste (pärimuse) kirjapanekud. Kuid sellise kogumisviisiga paralleelselt on kujunenud kirjutades loodud (mitte suuliste tekstide üleskirjutustena, vaid just kirjutatuna loodud) tekstid. Need on ühelt poolt muidugi rahvaluule kirjalikud žanrid (nt albumisse kirjutatud salmid, kettkirjad). Kuid antud juhul seostuvad need selliste kirjalike žanridega nagu päevikud, erakirjad vms, mis ei asu rahvaluuleuurijate tavapärasel huviväljas. Ometi on nii folkloristid, etnoloogid kui ka kultuuriloo uurijad selle privaatse kirjutamisviisi ühitanud materjali kogumisviisiga, mis seostub teemakirjutamisega – teemakirjutamine kui tekstiliik sünnib jutustaja ja uurija vahelises koostöös, kus uurija esitab kirjalikult küsitluskava,¹² millest lähtudes jutustaja esitab oma loo. Jutustajalt aga ei nõuta küsimustele vastamist, vaid teda õhutatakse oma lugu vabalt üles ehitama. Tulemuseks on temaatiliselt määratletud, kuid mitmeid suulise ja kirjaliku jutustamise žanre kombineeriv tekst.

Žanr seostub seega ühelt poolt niisuguste tunnustega, mida saab kirjeldada jutu tegevuste ja tegelaste esitusviisiga (jutustaja positsioneerimine, teemad, väljendusviisi vormellikkus, seotus jutu aluseks oleva tõsieluga jms struktuuriaspektid), teiselt poolt aga selliste tunnustega, mis kaasnevad jutustamise kui tegevusega, näiteks partneri osalus teksti loomes isegi siis, kui tekstis see otsesõnu ei sisaldu: vestluslikkus, rajanemine dialoogile, kirjutamine küsimustikust või temaatilisest üleskutsesest lähtudes jms. Aga ka eeldatava või kujuteldava publiku osalus (nt arvestamine sellega, et arhiivi või uurijale jutustatav lugu on tunduvalt

12 Ka küsitluskava võib pidada omaette žanriks, mis koosneb üldisemast teemast, alateemadest ja konkreetsematest küsimustest iga alateema all.

avalikum kui pere või lähema kogukonna piires esitatavad lood). Klassikalise folkloristika žanrimääratlustes rõhutatakse esimest aspekti (meenutatagu või üldlevinud rahvajutu žanriline liigitust vendadest Grimmidest alates). Mida enam süveneb arusaam pärimusest kui teatud laadi suhtlemisest, seda enam kõneldakse jutustamisest kui sotsiaalsest tegevusest (vt Ben-Amos 2009; vrd nt sotsioloogias Fairclough 2003: 65 jj).

Kas on mingit vahet suuliste ja kirjalike elulooliste-tõsieluliste juttude vahel? Senised uurimused näitavad, et põhimõtteline erinevus ei peitu teema esituses eneses, vaid teksti loomisprotsessist tulenevates aspektides. Jyrki Pöysä esitab neist kolm. Esiteks kirjutamise privaatsus. Teemakirjutamist ei kujunda vahetute kontaktidega seotud mõjutused ja tekib nn teksti isesuunduvus. Kui intervjuueerija küsib, kahtleb, reageerib kehakeeles, siis kirjalik juhend ei sekku nii aktiivselt teksti loomeprotsessi. Teiseks kirjutamise intiimsus. Kirjutades ollakse iseendaga, eeldatakse, et keegi ei jälgi kirjutajat. Kirjutades küll kujutletakse lugejat, ent kujuteldav lugeja on ikkagi kirjutaja loodud tegelane (roll). Kolmandaks kirjutamise kestvus. Kirjalikku jutustust saab luua mitmes etapis, mis võimaldab kontrollida oma meenutusi, neid toimetada ja kustutada. Selle tulemusena luuakse intervjuueerimisel nn situatsiooniline mina, kirjutamisel aga kujuteldav mina (Pöysä 2006: 228–231).

Pärimusliku ajaloo uurimise seisukohalt liigituvad artiklis käsitletavad 1920.–1930. aastatel kogutud meenutused 1905. aasta sündmustest teemajutustusteks (tuletatuna Satu Apo *teemakirjutamise* mõistest). Uurijad-küsitlajad on neid lugusid temaatiliselt väga täpselt suunanud. Jutustajad, juhindudes küll uurijate küsimustest, on need lood kõneldnud oma elukogemusele toetudes. Alljärgnevas vaatlen lähemalt neid lugusid, mis on suuliselt jutustatud ja mille uurijad-kogujad on kirja pannud. Vähesel määral on nende esmaseid üleskirjutusi kas suuliselt üle rääkides või kirjalikult täiendatud. Kogujate ootuste kohaselt peaksid need lood olema ennekõike mälestused: meenutatagu või üleskutsete teksti. Varjatult peaks see ilmnema ka ettekirjutustes meenutada nähtut või kuuldu võimalikult täpselt – positsioneerides end kui sündmuste tunnistajat. Tekstide võrdlemisel tuleb aga esile, et mitte alati ei jää jutustaja sündmuste neutraalseks vahendajaks (ehk tunnistajaks), vaid loob sündmuste järelkajade tõlgenduste kaudu mina-pilte. Selline stiil, nagu eelpool viitest Hinrikuse väitele selgus, on omasem pigem eluloole.

1905. aasta mälestuste kogu(mine)

Kahe kogu – „1905. aasta Seltsi” ja „Ajaloalise traditsiooni” – materjalide võrdlusest ilmneb, et küsimused jutustajale on esitatud põhimõtteliselt samal viisil (stiilis *kuidas mäletate neid sündmusi*), kuid üldine kontekst toob esile teised rõhud. Esimesel juhul on kõne all vaid 1905. aasta sündmused, teisel juhul on see aga vaid üks periood paari sajandi sündmuste reas. Nii avavad viimati nimetatud ehk ajaloolise traditsiooni lood kõnesoleva sündmuse osakaalu ja erijooned mäletatavas minevikuloos üldiselt. Seltsi kogu iseloomustab aga see, et neis materjalides taandub rahvapärane arusaam ajaloolaste akadeemiliste seisukoh-

tade ees. Seltsi materjal on kogutud suunatud küsimuste abil, stiilis: *meil on vastakaid andmeid selle või teise aspekti kohta sündmuste ahelas, millised on Teie teadmised selles asjas?* Sellega tuuakse välja sündmustes osalenute endi mälestused ja mälestuste individuaalsed aspektid (mis on lähemal eluloole), samas kui ajaloolise traditsiooni kogumisel on viidatud ainult teemale, stiilis: *mida teate rääkida 1905. aasta sündmustest?* Selle kaudu tulevad esile mälestuste kogukonna-omased kogemused (*mida rahvas räägib* ehk rahvapärimus).

Esmapilgul on need kogud sarnased: mõlemad on loodud küsitluste abil mälestuste kogumise teel. Kuid küsimused on fokuseeritud erinevalt ja nii võib näha, et andmed kummaski kogus on erinevad. Järgnevas tabelis on kõrvutatud ühe kihelkonna materjale kummaski kogus. Esimeses reas on näidatud küsimusi, teises ja kolmandas reas aga kahe teema – mõisate põletamine ja karistused – osakaalu kummagi kogu lugudes. Ilmneb, et Seltsi kogus keskendutakse karistuseelsele ajale, ajaloolise traditsiooni kogus asetub rõhk aga karistustele ja sündmuse hilisematele tagajärgedele. Ühtlasi nähtub, kuidas seltsi kogu jutustajad on pigem „mina“-kesksed, ajaloolise traditsiooni kogu on aga umbisikulisem, rahvakeskem.

Tabel. 1905. aasta liikumine kahes materjalikogus.

1905. aasta Selts, EKLA, f 172	Ajaloolist traditsiooni, EKLA f 199; 200
<p>Küsimustik: 12 teemat, 64 küsimust, 64. küsimus: „Kas maale minek [T. J. mõisate põletamise otsus] sündis otseselt „Volta“ koosoleku mõjul ja maaleminejad olid osa võtnud sellest koosolekust või kasvas maaleminek välja üldse vabrikust? Kas ilma „Volta“ koosolekuta oleks võinud Teie arvates tekkida maaleminekut?“ (EKLA, f 172, m 1: 9, l 27.)</p>	<p>Üks teemadest teiste ajaloosündmuste reas: „1905. aasta liikumine ehk „see suur peksu ja mässu aeg“ nagu rahvas seda nimetab“ (EKLA, f 199, m 6, l 52).</p>
<p>Mõisate põletamise kohta mälestuste koguja üleskirjutus selles osalenud mehe jutustusest: „Siis tuli ühel päeval käsk, et peab kogunetama Paeküla mõisa. Käsk tuli tavaliselt naabritalust, inimesed andsid seda järjest edasi. [---] Ka mina sain käsu ja hakkasin minema Paeküla [mõisa] poole. [---] Mõisa jõudnud, oli seal palju rahvast ja tuli ikka juurde. Kogu külaelanikkond oli tulnud kokku: peremehed ja sulased vahet tegemata. Mis puutub võõrastesse, siis neid vist ei olnud. Esialgu, kui põletajad olevat tulnud Haimre ja Kasti mõisadesse, siis olevat olnud nende hulgas linnamehi; pärastpoole, kui omad võtnud juba hoogu, need aga kadusid. [---] Kuidas algas äkki lõhkumine, ei mäleta. Klaver peksti muuseas puruks. Kui lõhkumisest ning purustamisest oldi tüdinatud, pandi mõis põlema.“ (EKLA, f 172, m 6, l 116–117.) ►</p>	<p>Mõisate põletamise kohta rahvapärimuse koguja tähelepanek: „Niipea kui jutt kaldus sinna poole, katkes jutulõng. Näha oli kuidas rääkima sunniti ennast. Tihti juhtus ka nii, et seda küsimust puudutades inimene muutus nii umbusklikuks, et üldse temalt mingsuguseid teateid ei saanud.“ (EKLA, f 199, m 6, l 52.)</p>

<p>◀Koguja on esitanud küsimusi selle kohta, miks ühed mõisad põletati (nagu eelkirjeldatud Paeküla) ja samas naabermõisaid, nt Märjamaa, ei põletatud. Üldiselt seletatakse, et kui mõisniku ja külarahva suhe oli normaalne, siis mõisaid ei põletatud. „Miks olid sellevastu nii agarad Paeküla mehed, – kas selle pärast, et nende härra oli halvem või oli neil teistmoodi tuju, seda on raske öelda.” (EKLA, f 172, m 6, l 146–147.)</p>	
<p>Karistuste kohta jutustajad, kes kõnelesid detailselt mõisate põletamisest kas ei ütle midagi või mainivad oma karistust: nt üks jutustaja sai karistuseks 400 vitsahoopi ja kolm aastat vangistust Tomski kubermangus (EKLA, f 172, m 6, l 131), või teine jutustaja sai 500 vitsahoopi, millele lisaks Märjamaa pastor Haller ei võtnud teda enam armulauale, aga see teda enam ei huvitanudki (samas, l 138); või et „vanad naised” andsid pastorile andmeid mässumeelsete meeste kohta ja köster märkis need koguduse kirjades punase märgiga, mistõttu neid ei võetud enam armulauale (samas, lk 147).</p>	<p>Mõisate põletamisele järgnenud karistustest räägiti aga palju ja detailselt: Pärimuse koguja sõnastuses: „Räägitakse, et need, kes peksa said ja ka need, keda maha lasti – ei olnud poliitiliselt tegevad – ainult juhuslikult sattunud põletamise ajal mõisa või sinna lähedusse. Ka õiendatud just isiklike arveid ja eriti mõisateenrid annud omi vaenlasi [karistajatele] ülesse. [---] Peksjateks olnud Kroonlinna madrused. Peksmist juhatanud kindral Besobrasov. See nimi on nii populaarne rahva seas, kuigi keegi seda õieti ei oska välja ütelda – nii Besopraaso, Bespraso jne. Avaldati isegi kindlaid arvamisi, et see ei olla vene kindral, vaid meie Balti mõisnik – sest Venemaal ei olla sarnase nimega kindrali. Ka karistussalga ohvitserid olnud mõisnikud – ainult kaugemalt.” (EKLA, f 199, m 6, l 53–54.) Pikalt kirjeldatakse peksmist (pingid, vitsad, kohaliku pastori Halleri arvamus, et need sõrmejämedused vitsad „on ju ainult laste vitsad”; et peksupingid seoti kaheks kokku, et sellisel laiemal pinnal pekstes vitsad inimese kõhtusid ära ei lõhuks; et pastor palus vallakirjutajalt luba minna tema magamistuppa, kuna sealt avanes vaade mahalaskmistele – ta tahtvat vaadata „kuidas nad kukuvad”; vallamaja juures lasti sel päeval maha kolm meest, kes ei olnud kohalikud, „paljud on selle peksu tagajärjel jäänud põduraks, mõned ka surnud”; pastor ei võtnud 1905. aasta sündmustega seotud inimesi enam armulauale – „need olnud koguduse nimekirjas punase tindiga märgitud” (samas).</p>

Vahelepõikeks võib öelda, et rahvapärased teemad ja lähenemisviisid neis kogudes vastuollu ei satu. Erinevad rõhuasetused tulenevad nimelt uurija ehk materjali koguja positsioonist. Tulemuseks on, et nende kogude materjale saabki analüüsida ajaloopiltide omavalhelistes seostes ja mitte pelgalt ühe ajaloopildi väljendusena.

Uurija ja jutustaja osa 1905. aasta mälestustes

Ajaloolise traditsiooni kogust võib aimata mälestuste üleskirjutaja töövõtteid (sh nt kas rohkem või vähem tekstilähedane ümberjutustamine, pigem oma tähelepanekute sõnasta-

mine või pigem jutustaja loo minavormis fikseerimine). Seltsi kogu sisaldab mitmekesisist materjali selle kohta, kuidas need tekstid on kogutud ja arhiivi jaoks toimetatud. Seetõttu tuleb uurija osalus seltsi kogu tekstides paremini esile ning järgnev lähtubki selle kogu lähemast vaatlusest.

Esialgu, mis ajendas neid materjale üldse koguma, milliseid meetodeid ja millise edukusega rakendati? 1905. aasta Seltsi loodi 1929. aastal uuritavate sündmuste 25. aastapäeva ajal. Mapis „1905. a. Seltsi üleskutseid ja ringkirju 1929. V – 1934. X 16” leiduvatest dokumentidest selgub, et selts on asutatud eesmärgiga „Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo materjale” koguda, uurida ja uurimusi avaldada. „Kuna 1905. a. ühiskondlik-poliitilisel murrangul on meie rahva kõige uuemas ajaloos, eriti tema iseseisvuse ettevalmistamisel põhiline tähtsus, on tarvis asuda selle ajajärgu põhjalikule uurimisele, kõige pealt aga selleks vastavate eeltööde tegemisele” (EKLA, f 172, m 1: 9, l 1). 1905. aasta sündmuste murrangulisus Eesti ajaloos on seltsi asutajatest ja liikmetest ajaloolaste kontseptsioon, mis läbib asjasse puutuvat materjali selles kogus üldiselt (erinedes selle poolest silmahakkavalt rahvapärase ajaloo materjalidest „Ajaloolise traditsiooni” kogus).

Võib küsida, miks hakati 1905. aasta materjale koguma just siis ja just niisugusel viisil? Näib, et põhirõhk on toleaeegse ajalooteaduse jaoks uue faktimaterjali kogumisel (sest „veel on inimesi”,¹³ kes mäletavad). Ühtlasi osatakse isikuloolist allikmaterjali väärtustada („teie mälestustel on suur ajalooline väärtus”), kusjuures tunnistajaid manitsetakse faktitäpsusele (esitatakse palve kõik „võimalikult üksikasjalikult üles kirjutada”). Allikaloo meetoodiline aspekt avaneb järgnevas: „Nimetatud memuaaride koostamisel oleks vajalik, et Teie üldsündmustiku toetusel püüaksite valgustada oma osa 1905. aasta liikumises ja selle eel- ja järeljärgus ning esitaksite kõike nähtut ja kuuldut, mis kuidagi – olgu suurema või väiksema ajaloolise väärtusega” (EKLA, f 172, m 1: 9, l 7). Huvitav on see, et sarnane ajaloo kirjutamine tavainimese vaatepunktist sisaldub Jakob Hurda 1870. aastate töödes: „Rahva mälestused on e s i t e k s üks suur ja elav a j a r a m a t, nad õpetavad vana aega tundma” (Hurt 1989: 11). Hurda väljatöötatud meetodi järjepidevuse kandjaks pean ka käesolevas artiklis kõneks olevat kogu. Ühtlasi aga võib analoogiat leida ka parkümmend aastat hilisema, Ameerikas 1940.–1950. aastatel tekkinud suulise ajaloo meetodiga: ka selles seoses rõhutatakse uut laadi informatsiooni kogumist, mis on seni ajaloolaste huviväljast kõrvale jäänud. Samas aga tuuakse esile põhjus, mida Eesti kontekstis märgata ei ole. Nimelt kirjeldatakse Ameerika ühiskonnas toimunud muutusi argielu dokumenteerimisel: seoses uute suhtlusmuustrite kujunemisega (telefonijastu, kiire elutempo jms) vähenes märkimisväärselt seniste kirjutamistavade (päevikud, kirjad) roll, mida suulise ajaloo intervjuud korvama hakkasid (Grele 2007: 11–12). Nii Hurda ajastul kui ka 1930. aastatel on minevikuteemalise materjali

13 Siin ja edaspidi esitatakse jutumärkides allikteksti sõnastus.

kogumise ajendiks muutuste märkamine pigem ühiskonna sotsiaal-poliitilisel (rahvuslikust liikumisest omariikluseni) kui argielu tasandil: kuigi muutused toimusid ka argielusfääris, ei tajutud neid muutusi murrangulistena, vaid üldisema tasandi muutuste loomuliku kaasosana.

Kahte üleskutseteksti (1929. ja 1932. aastast) iseloomustab isikukesksus: töö oli üles ehitatud individuaalsele lähenemisele, mille käigus koostati nimekirjad nendest, kellele üleskute saadeti ja kontrolliti, kellelt saadi vastused. Selline kogumisviis vastandub ajaloolise traditsiooni kogule, milles lähtuti piirkonnast ja seal elavate inimeste kui rahva (mitte personaalsetest) mälestustest.¹⁴ 1934.–1935. aastal keskenduti seltsi kogus aga teemale. Õigupoolest kujutabki see kogumise järgmist etappi, mille esimeses järgus selgusid liikumise üldised teemad ja kirjeldused, teises järgus lisandus täpsustav temaatiline kogumine – keskendumine Volta koosolekule.¹⁵ Mõlemas järgus eeldati kaastöötajatelt vahetut (indiviidikeskset) meenutamist, kuid ei eeldatud jutustamise vaba kulgemist – aluseks tuli võtta uurijate esitatud küsimused: „Neid küsimusi palume võtta aluseks, mis puudutavad sündmusi, millest Teie meil olemasolevail andmeil olete osa võtnud ja mille kohta eeldame teadete olemasolu Teil, on küsimustikul eriti märgitud”. Vastused, öeldakse juhendis, palutakse siduda küsimustiku numbritega. Kolmandas etapis (1932. aastast) lisandusid välitööd.

Välitöödel kogutud materjal ei ole kirjasaatjate kaastöödega võrreldes enam sama kava-kindla struktuuriga, kuna välitöö-üleskirjutustes hakkavad suuremat rolli mängima nii koha peal vestlustes uurijale avanenud ettenägematud teemad kui ka jutustaja-tunnistajana esile kerkiv „rahvas”. Nii võib leida näiteks Voldemar Juhanson (Juhandi) tähelepanekuid selle kohta, mida kõneldi Peningi mõisa omaniku Arthur von Baranoffi mõrvamise kohta ja mida ta ise sellest arvab: „Rahva seas liigub jutt provokatsioonist. Seda tuleb pidada küllaltki tõenäoliseks.” (EKLA, f 172, m 6, l 31.)

Millist kogumisviisi seltsi töö korraldajad ise tulemuslikumaks pidasid, sellest kirjutab seltsi sekretär Hans Kruus järgmist: kui üleskute ei andnud soovitud tulemusi, siis järgnes töö nn isiklike kaartide koostamisega – kaardile kanti trükisõnast, arhiividest ja suuliselt kuulnud allikatest saadud andmed sündmustega seotud isikute kaupa. Seejärel rakendati töösse intervjuerija Voldemar Juhanson, kus intervjuu käigus „kontrolliti jutustaja mälu”, juhtides tähelepanu vastuoludele tema jutustustes ja paluti täiendada ning täpsustada intervjuus esitatud andmeid. „See oli võrdlemisi tülikas ja kulukas, kuid siiski elujõuline ja taga-

¹⁴ Hoolimata sellest on ka „Ajaloolise traditsiooni” köidetes leheküljed, kus kõik jutustajad on nimeliselt ära märgitud ja numbrite abil on võimalik ka jälgida, millised teated ja lood on neilt kirja pandud.

¹⁵ Volta tehases detsembri keskel toimunud valdadedest läkitatud saadikute ja kohalike tööliste koosolekut pidasid 1905. aasta Seltsi liikmed võtmetähtsusega sündmuseks nii mõisate põletamises kui 1905. aasta liikumises üldiselt (EKLA, f 175, m 1: 9, l 10–26). Volta tehases toimunu analüüsi siin kõneks oleva materjali põhjal vt nt Jaanson 2005.

järjekas meetod,” võtab selle töö kokku Hans Kruus, hinnates tulemust „enam-vähem usaldusväärseks”, ilma milleta see materjal „vaevalt oleks leidnud fikseerimist” (Kruus 1932: 6). Kogujate eelistustes on ilmne ajaloolaste huvi nende materjalide kaudu rekonstrueerida tõe ajaloolisest sündmusest. Sellele eesmärgile ei ole allutatud mitte ainult kogumistehnikad, vaid ka kogutud materjali toimetamine.

Järgnevas peatun lähemalt Juhansonini 1934. aasta välitöö materjalidel, et täpsemalt vaadelda, kuidas ta suulisi jutustusi kirjas töötleb. Kirjapandu pärineb Harju- ja Läänemaa ning Järva- ja Pärnumaa küladest kuuldul (EKLA, f 172, m 5, m 6). Juhanson teadvustab oma töö erinevust ajaloolise traditsiooni kogumisel tehtust: kui ajaloolise traditsiooni kogu pakub „üldise iseloomuga” ainekogu ja on kohati „hõre” (mõistagi, ajaloolise traditsiooni kogumine kestis aastaid ka pärast Juhansonini tööd), siis tema keskendub „mälestiste üleskirjutamisel” mõisate põletamisele ja sellega seotud „mässulisele liikumisele”, eristades „mälestistekogu peateemadele”: „mässusalkade liikumine ja tegevus”, sellele eelnenud rahvakoosolekute ajajärk, Volta koosolek, karistused, taustaandmetena põllupidamisolud ja mõisnike ning talupoegade suhted (EKLA, f 172, m 5, l 4).

Kirjapanekutes on säilitatud jutustaja mina-vorm, hoolimata sellest, et lugusid on toimetatud. Milline on Juhansonini kirjapanekute minategelane? Tõsi, vastavalt kogujate ootustele tulevad neis kirjapanekutes esile tunnistajalood: jutustaja visandab tollel ajal toimunud sündmusmaastiku oma teadmiste kohaselt, kuid mitte ainult. Silmahakkavalt palju kohtab jutustaja enesepositsiooni muutusi. Need on olukorrad, kus jutustaja muudab sündmustes osaleva aktiivse minategelase kõrvalseisjaks: ta näeb kõike, ent ennast ta nendesse situatsioonidesse kui üks kõigi seast ei aeta. Näiteks hümni laulmise situatsioon karistuse kirjelduses:

Pärast peksmist sunniti rahvast laulma hümnid [---]. Suure hirmuga hakati laulma: üks kõrgelt, teine madalalt, üks enne, teine pärast. See kõlas nii nagu oleks hulk kasse kisklemas. Mina tegin vahest suud lahti, vahest jälle sulgesin. See oli naljakas, naerda aga ei tohtinud.

(EKLA, f 172, m 6, l 62.)

Sama kogu 48. leheküljel kõneleb talumees kõike kolmandas isikus: „mina” on pealtnägija, aga mitte osaleja. Leidub kirjeldusi, kus lugu alustatakse mina-vormis, kuid sündmuste muutumisel kriitiliseks jutustaja nagu lukustub: „mina” ja umbisikulise tegumoe kasutamine samas episoodis viitab jutustaja vaatepunkti vahetusele:¹⁶

16 Elulugudes toimivatele jutustaja vaatepunktide vahetusele on pühendatud Bo G. Nilssoni artikkel *Rootsi töölisperedest võrsunute sünnilugude analüüs* (Nilsson 2003).

Siis tuli ühel päeval käsk, et peab kogunetama Paeküla mõisa. Käsk tuli tavaliselt naabritalust, inimesed andsid seda järjest edasi. [---] Ka mina sain käsu ja hakkasin minema Paeküla [mõisa] poole. [---] Mõisa jõudnud, oli seal palju rahvast ja tuli ikka juurde. Kogu külaelanikkond oli tulnud kokku: peremehed ja sulased vahet tegemata. Mis puutub võõrastesse, siis neid vist ei olnud. Esialgu, kui põletajad olevat tulnud Haimre ja Kasti mõisadesse, siis olevat olnud nende hulgas linnamehi; pärastpoole, kui omad võtnud juba hoogu, need aga kadusid. [---] Kuidas algas äkki lõhkumine, ei mäleta. Klaver peksti muuseas puruks. Kui lõhkumisest ning purustamisest oldi tüdinetud, pandi mõis põlema.

(EKLA, f 172, m 6, l 116–117.)

Jutustaja vaatepunkti muutused, mis eeltoodud tekstilõikudes ilmnesid, ei ole tingitud mitte ainult jutustamisskeemide muutumisest, vaid ka jutustamiseelsetest olukordadest (nt meeldejätmise hetk, sündmuse läbielamise emotsionaalne toime). Sotsiaalsühholoog Harald Welzer, analüüsides eluloointervjuu kolme tasandit – mälupsühholoogilist, kommunikatiivset ja jututeoreetilist –, väidab muuhulgas, et tavaliselt kõneldakse tõsielusündmuste erinevatest aspektidest teadlikult, ent traumaatiliste kogemuste puhul see nii ei ole. Emotsioonid kas toetavad või eiravad meeldejätmist ja selle kaudu ka sündmuse ning selle läbielamise esitust jututuses (Welzer 2000: 55–56).

On iseloomulik, et kuigi mälestuste üleskirjutaja on üks ja seesama inimene, sisaldavad need tekstid igale jutustajale eriomast detailirikkust: iga kirjeldatud olukord (mahalaskmine, pääsemine rahva eestkostel jms) on äravahetamatu naabrite juures toimunuga. Selles suhtes võib uskuda Juhansonit, et ta ei muutnud jutustajate stiili. Kuid mida ta kuuldust toimetamise käigus muutis?

Välitöö kirjapandud lugude toimetamine: suulisest kirjalikuks

Millisel tasandil hakkab toimetamine tekstiloomes kaasa rääkima ja kuidas see mõjutab teksti tõlgendamisevõimalusi? Pöysä kõneleb oma artiklis arhiivitekstide avaldamisest saadud kogemusest, kus tekstide toimetamisel tuleb esile (ilu)kirjanduslikkuse taotlus. Kui kogumisvõistluste korraldajate ja hindajate jaoks ei ole kaastööde kirjanduslikul kvaliteedil suurt tähtsust, siis antoloogiate toimetajad peavad seda aspekti siiski arvestama: „Väga katkendlikke ja kirjanduslikult nõrku kirjeldusi tavaliselt antoloogiates ei avaldata, kuigi need võivad uurimise seisukohalt olla isegi väärtuslikumad kui ladusalt kirjutatud tekstid” (Pöysä 2006: 235). Seega luuakse kirjalikult loodud tekstide toimetamise ja avaldamise kaudu „uus diskursuse žanr, mis sobib paremini kirjanduse konventsioonidega” (samas).

Juhanson koostab välitöö-ülesthendustest käsikirjalise kogumiku, mis „koosneb üksikute isikute iseseisvaist mälestistest, millele antud jutustiste kuju”, mille ta saavutab „algpärase” jutustuse „ülesthendiste teatud-viisilisel ümbertöötamisel” (EKLA, f 172, m 5, l 4–5). Seega kirjutab Juhanson suulised jutustused üles ja töötleb neid teatud viisil.

Toimetamine-töötlemine oli vajalik (ka siis, kui tekstid olid kogumisolukorras täielikult fikseeritud), sest need mälestused kannavad eneses „mälestiste lahtikoordumise protsessi jälgi”, mis äraseletatult tähendab, et jutustamise käigus tehtud üleskirjutused takistavad jutustuse ladusust, sisaldades korduvaid tagasipöördumisi, mis kas täiendavad juba öeldut, esitavad selle lahjemalt või halvemal juhul viivad varem öeldu vastuollu hiljem öelduga. Toimetamisel kaob jutustuse loomuliku ülesehitus, ühtlasi ei ole enam võimalik uurida meenutamisprotsessi. Ajaloolaste eelistus „kontrollida jutustajate mälu” viitab ajaloosündmuste kui faktide rekonstrueerimise vajadusele. Pärimusliku ajaloo (või ka folkloristliku) jutu-uurijate seisukohast on aga mälu seotud tähenduste andmisega omaaegsetele sündmustele, mistõttu selles kontekstis „mälu kontrollimisest” (Hans Kruusi sõnastuses) rääkida ei saagi, kuna huvirõhk asetub mäletamise protsessile (*mälu* mõiste kaudu jälgitakse oleviku ja mineviku omavahelist tähenduslikku seotust).

Suulise esituse „vigu” kirjeldades sõnastas Juhanson ühtlasi oma ootused mälestustele. Nendest ootustest tuletatud skeemide abil kohendas ta jutustatud loo kirjalikuks uurimismaterjaliks. Skeemid hõlmavad esmalt ühe loo sündmuste kronoloogilise järjestamise, teiseks jutustuse muutmise ühesuunaliseks ja teemasid ammendavaks ning kolmandaks sama jutustaja loos esinevate vastuolude kaotamise. Ent ta arvestas jutustuse „algupärast” sõnastust ning jättis muutmata need vastuolud ja eriarvamused, mis ilmsesid erinevate jutustajate lugudes. Kuid sel põhjusel juhtis ta materjalide kasutaja tähelepanu sellele, et esitatud andmetesse tuleb suhtuda kriitiliselt. Pärast esialgset toimetamist andis ta neid materjale lugeda mõnele jutustajale, esitades lisaküsimusi (enamasti puudutasid need sama jutustaja esitustes ilmnenuid vastuolulisi andmeid, mida ta püüdis kõrvaldada). Jutustajatelt peamiselt kirjalikult saadud lisandused liitis ta toimetatud versiooni. Tekstide esitamise järjekord ühe kihelkonna raames on samuti Juhansonil valik (mitte näiteks välitööde toimumise kulgu järgiv): ta lähtus nn lugejasõbralikkuse põhimõttest, esitades esmalt üldpilte loovad jutustused, et seejärel pakkuda sündmuste detailsemaid pilte.

Vahelepõikeks võib öelda, et selline meetod näikse olevat ajalooteaduste traditsioonis loomulik: isegi juhul, kui otseseid samalaadses töös ei näidata, võib samu töövõtteid leida ka hiljem tehtud intervjuudest. Näiteks iseloomustab eelkirjeldatu ajaloolase Hillar Palametsa tööd 1979.–1982. aastatest, mil ta intervjueris ülikooli juubelist tõukuvalt ülikooli õppejõude. Käsikirjades selgitab Palametsa mh ka töö käiku: esmalt tegi ta koostöös ülikooli helikabineti töötajaga suuliste intervjuude salvestused, mille ta lindilt maha kirjutas ja mida jutustajad hiljem omakäeliselt parandasid (Palamets 1989: 116). Palamets täpsustab: „Mahakirjutused helilintidelt peavad silmas materjali liigendamist sisuliste teemade kaupa ja kronoloogilist järjestust, mis, eriti dialoogi vormis salvestatud materjali juures, võib olla eriti kõikuv” (Tartu Ülikooli Raamatukogu, f 141, n 1, s 80). Tal on intervjuudele samad etteheited, mis olid Juhansonil pea poolsada aastat varem.

Järeldub, et kirjalikuna avaldatud tekst (raamat, käsikirjaline originaalmaterjal vms) eeldab teatud laadi toimetamist, mida suuline jutustamine iseenesest ei eelda (s.t probleeme suulisest esitusest arusaamisega ei teki). Sellest järeldub, et suulise ja kirjaliku jutustamisviisi auditooriumi ootused jutustusele on erinevad. Seega ei ole probleem mitte niivõrd jutustamises eneses kui just vastuvõtjas – kuulajas või lugejas. Kui Pöysä tõi esile kirjalikuna loodud jutustuse erijooned suulise jutustusega võrreldes – privaatsus ja teksti iseseisvus, intiimsus ning jutustatu kontrollitavus (nt kujuteldava „mina“ loomine situatiivse „mina“ asemel) –, siis suulise jutustuse kirjapanek, eriti aga selle toimetamine muudab teksti ülesehitust ning kaotab jutustamise käigus ilmnenuid ebakõlad. Võimalik, et lugemist see hõlbustab, kuid tekstide analüüsis ei saa uurida jutustamise ja jutustuse loomuliku kulgu ega jutusündmuste järjestust. Ühtlasi vähendab see, aga veel enam faktitasandil tehtavad kohendused, võimalust uurida meenutamisprotsessiga seonduvaid küsimusi. Samas aga ei muuda toimetamine otseselt lugu ennast (nagu see on ilmnenuid ka suuliste ja kirjalike jutustamiste võrdlemisel): teadmine või kujutus sündmusest ja selle esitusviisi säilib.

Kokkuvõte

Omaeluloolisus avaldub meenutustekstides mitmel tasandil, millest eelnevalt peatuti suulisuse ja kirjalikkuse problemaatikal ning uurija osal tekstiloomes.

1905. aasta Seltsi kogu on loodud eesmärgil rekonstrueerida mälestuste abil ajaloo-sündmus. Sündmuslähedasele meenutamisele suunatakse jutustajaid nii üleskutsete kui ka küsimustike sõnastamisel ja välitöödel. Kirjalikke kaastöid on küsimustike abil kergem struktureerida kui välitöödel salvestatavaid suulisi tekste. Kuid samas ei saa kirjalikke kaastöid, erinevalt suuliste esituste kirjapanekutest, enam muuta (v.a juhul, kui neid toimetatakse avaldamiseks). Teksti uurija saab seega jälgida „kirjalikku dialoogi“: mida üleskutses ja küsimustikes küsitakse ning kuidas neile küsimustele vastatakse. Suuliste jutustuste kirjapanekute uurimisel tuleb aga eeldada, et küsitleja ei saanud nii rangelt oma küsimuste juurde jääda ja ta osales siiski suhteliselt spontaanses vestluses, mida ta paberil arhiivi tarvis ei jäädvustanud. Samas aga sugeneb välitööl loodud teksti vestluse käigus tekkinud uurija tähelepanekuid (näiteks, mida üldiselt arvati, kas sellel on usutavat alust ja miks ta nii eeldab).

Teksti žanrilisus näikse sõltuvat esmalt suulisusest ja kirjalikkusest, teiseks uurija initsiatiivist kirjapandud teksti loomisel. Ilmnes, et mälestused on kirjaliku teksti žanr. *Elulood* võivad olla küll nii suulised kui ka kirjalikud, ent rahvapärase jutustamise žanrina on kirjalikkus uurija esile kutsutud. Spontaanselt jutustatuna saab kõnelda vaid eluloolisusest. Pärimusliku ajaloo tööterminina sobib neid mõisteid (ja žanre) ühitama *teemajutustus*, mis koondab mälestustele ja omaeluloole põhinevaid temaatiliselt struktureeritud lugusid. Teksti suulisus ja kirjalikkus, nagu ka uurija osalus tekstiloomes taandub sel puhul analüüsitava tekstide allikakriitilisse konteksti.

Põhjendused, miks teksti ühel või teisel viisil on muudetud, taandusid arusaadavuse põhimõttele, s.o küsimusele, kuidas teksti paremini mõista. Kui näiteks avaldamise puhul tuli esile tekstide esteetilisuse nõue (Pöysä 2006), siis ajaloo-huvist lähtuv toimetamine tagas sündmuste järje kronoloogilisuse ja ühesuunalisuse ning sama jutustaja loos vastuolude puudumise (Kruus, Johanson, Palamets). Tekstide toimetamine näikse seega taas sõltuvat teksti suulisusest või kirjalikkusest, ent nüüd juba pigem teksti vastuvõtmise kui loomisega seoses.

Sündmusfaktide kogujad-uurijad, erinevalt pärimuse uurijatest, püüavad vältida meenu-tamise eripärast ja jutustamise tehnikast tulenevaid aspekte. Sellest platvormist lähtujad muudavad jutustuse skeemi (s.o, kuidas jutustaja ise sündmustes oma mälestuste abil ja kaudu orienteerub), kuid säilitavad jutustaja sõnastusstiili ja ühtlasi sündmuskäsituse. Sellise tehnikaga loodud uurimismaterjalid võimaldavad pärimusliku ajaloo uurijal lähtuda taas neist kui teemajutustustest, kus on esil küll minevikku kirjeldavad teemad, kuid kus uurimisküsi-muste viimistlemisel tuleb arvestada tekstiloome mõju tekstile endale.

Kirjandus

Apo, Satu 1995. Naisen väki. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Helsinki: Hanki ja jää.

Ben-Amos, Dan 2009. Kommunikatsioon ja folkloor. (Sator 9). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Burke, Peter 2004. History and Folklore: a Historiographical Survey. – Folklore, No. 115 (2), lk 133–139.

Fairclough, Norman 2003. Analysing Discourse. Textual analysis for social research. London, New York: Routledge.

Grele, Ronald J. 2000. Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history. – The oral history reader. Ed by R. Perks, A. Thomson. 2. ed. London, New York: Routledge, lk 38–52.

Grele, Ronald J. 2007. Reflections on the Practice of Oral History. Retrieving What We Can from an Earlier Critique. – Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society, No. 32 (4), lk 11–23.

Halbmayer, Brigitte 2008. Sekundäranalyse qualitativer Daten aus lebensgeschichtlichen Interviews. – BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen, Jg. 21, H. 2, lk 256–267.

Heimo, Anne 2010. Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinat osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1275). Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Hinrikus, Rutt** 2003. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – Võim ja kultuur 1. Toim A. Krikmann, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 171–213.
- Hurt, Jakob** 1989. Mis lugu rahva mälestustest pidada. – Jakob Hurt, Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik. Koost Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, lk 9–25.
- Jaago, Tiiu** 2005. Pärimuslik ajalugu ja Fr. R. Kreutzwald. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2003. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–20.
- Jaago, Tiiu** 2006. Pärimusliku ajaloo uurimine. – Argikultuuri uurimise terminoloogia e-sõnastik. (<http://argikultuur.e-uni.ee>).
- Jaago, Tiiu** 2007. Perepärimus folkloristika vaateväljas. – Sator. Artikleid usundi- ja kombeloost. Toim M. Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 230–251.
- Jaago, Tiiu** 2008. Ruumi kujutamine eluloos: küsimus tõsielujutustuse žanrist. – Ruumi loomine. Artikleid maastiku kujutamise tekstides. Toim T. Jaago, E. Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 99–119.
- Jaanson, Kaido** 2005. Mis juhtus 1905. a. 11. (24.) detsembri õhtul Voltas? Katse rekonstrueerida minevikku. – Tuna, nr 4, lk 35–51.
- Kaivola-Breghøj, Annikki** 2000. Miks me mäletame nii, nagu me mäletame? – Mäetagused, nr 15, lk 35–47.
- Kalela, Jorma** 2006. Muistiedon näkökulma historiaan. – Muistietutkimus. Metodologia kysymyksiä. (Tietolipas 214). Toim. O. Fingerroos, R. Haanpä, A. Heimo, U.-M. Peltonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 67–92.
- Korb, Anu** 2005. Venemaal rahvusaaslasti küsitlemas. Folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte. (Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 9). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kotta, Merilin** 2009. Ewald Adam von Ungern-Sternberg Haapsalu linnapea ning Ungru ja Suuremõisa mõisnikuna kaasaegsete nägemuses. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 38–70.
- Kruus, Hans** (toim) 1932. Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Kõresaar, Ene** 2005. Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. (Eesti Rahva Muuseumi sari 6). Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Latvala, Pauliina** 2005. Katse menneisyyteen. Folkloristinen tutkimus suvun muistietosta. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1024). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laugaste, Eduard** 1989. Dr. Jakob Hurda töö eesti rahvaluule kogumisel. – Tõid eesti filoloogia alalt. Jakob Hurda teened rahvaluuleteaduse arendamisel. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised). Tartu, lk 4–47.
- Mäetagused** 2009. Mäetagused, nr 43. Pärimusliku ajaloo ja eluloo uurimine Eestis, Lätis, Leedus ja Soomes. (<http://www.folklore.ee/tagused/nr43/>).
- Nilsson, Bo G.** 2003. Sünnilood Rootsi tööliste mälestustes. – Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost ja toim T. Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 211–217.
- Palamets, Hillar** 1989. Mälestused helilindil Tartu Ülikooli ajaloo allikana. – Allikaõpetuslikke uurimusi. Eesti ajaloo küsimusi XI. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 851). Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 113–124.
- Palmenfelt, Ulf** 2006. The Dark Shadow of the Un-mentioned Event. Collapsing Talewords and Narrative Reparation. – Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives. (Studia

Fennica. Folkloristica 16). Ed. by A. Kaivola-Bregenhøj, B. Klein, U. Palmenfelt. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 101–116.

Peltonen, Ulla-Maija 2008. Boundless experience. (Videoloeng Tartu Ülikoolis 30.10.2008). – http://193.40.32.5/Producer/2008/rahvaluule/03_Peltonen/

Portelli, Alessandro 1997. The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue. Madison: University of Wisconsin Press.

Pöysä, Jyrki 2006. Kilpakirjoitukset muistitietotutkimuksessa. – Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä. (Tietolipas 214). Toim O. Fingerroos, R. Haanpää, A. Heimo, U.-M. Peltonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 221–224.

Pöysä, Jyrki 2009. Kogumisvõistlused pärimusliku ajaloo uurimises. – Mäetagused, nr 43, lk 39–60.

Stahl, Sandra K. D. [a-ta]. Jutud isiklikest kogemustest. VTK raamat (<http://www.folklore.ee/seminar/> – 29. oktoober 2009). [Tõlgitud: Stahl, Sandra K. D. 1986 [1983]. Personal Experience Stories. – Handbook of American Folklore. Ed by Richard M. Dorson. Bloomington, Indiana University Press, lk 268–276.]

Tael, Tiina (koost) 2006. Mälu paberil. Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide võrgu 75. aastapäevaks. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Tammela, Hiljar 2009. Millest läänlane mõtles ja rääkis 1944–1950: Kommunistliku Partei raportid elanikkonna meeleoludest ajalooaallikana. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 145–161.

Welzer, Harald 2000. Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung. – BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen H 1 (Jg. 13), lk 51–63.

Käsikirjalised allikad

„1905. a. seltsi“ üleskutseid ja ringkirju. 1929. V – 1934. XI 16. – EKLA, f 172, m 1: 9.

Rahvamälestisi 1905. aastast Eestis. Kogunud „1905. aasta Seltsi“ ülesandel Vold. Juhanson 1934. a. suvel. – EKLA, f 172, m 5, m 6.

Keerd, Joh. 1905. aasta mässupalavik ja selle arstimine Soosaares – Viljandimaa. – EKLA, f 172, m 14: 4.

Kirnmann, J. Minu mälestused 1905. a. sündmustest Koeru kihelkonnas. – 1930. II 7 + saatekiri ja ajalehelõiked. – EKLA, f 172, m 14: 5.

M. Kiiseman. Märjamaa klk. 1924. – EKLA, f 199, m 6.

Palamets, Hillar. Mälestusi Tartu Riiklikust Ülikoolist 1940. aastatel. Algakäsitõlkjad. – Tartu Ülikooli Raamatukogu, KHRK, f 141, n 1, s 80.

Tiiu Jaago – Tartu Ülikooli eesti rahvaluule dotsent. Peamine uurimishuvi on seotud traditsiooni järjepidevuse ja muutumise dünaamikaga, mida ta uurib regilaulu ja pärimusliku ajaloo näitel. Ta on toimetanud mitmeid erialaväljaandeid, sh pärimusliku erinumbri ajakirjas Mäetagused (2009, nr 43, koos Ene Kõresaarega).

E-post: Tiiu.Jaago@ut.ee